

LAIKAS RITUALE

Birutė Meržvinskaitė

Vilniaus universiteto A. J. Greimo semiotikos
ir literatūros teorijos centras

Šiuolaikinėje kultūrologijoje ritualo samprata sujungia tarpdisciplininius religijos, etnologijos, meno, politikos, socialinio gyvenimo tyrinėjimus. Ritualo studijų raidoje, kurios pradžia siekia XIX amžiaus antrąją pusę, išsiskyrė dvi tendencijos. Viena jų žiūrėjo į ritualą kaip į tyrimo objektą, konkrečią praktiką, siekiančią tam tikrų tikslų, kita laikė ritualą analitiniu įrankiu tirti universalią žmogišką patirtį. Catherine Bell pastebėjo, jog pastaraisiais dešimtmečiais vyrauja kompleksinė ritualo samprata, apimanti teorinį ir praktinį aspektus. Ritualas reiškia ir universalią žmogišką patirtį, ir analitinį konceptą (Bell 1992, 16), „esminį socialinį veiksma“ (Rappoport 1999, 138), įkūnija sunkiai pasiekiamą, tačiau be galo trokštamą stabilumą ir tęstinumą, religinę dimensiją ir mokymą (Bell 2007, 177–194), įtvirtina kiekvieno dalyvio vaidmenį ir statusą visuomenės ir pasaulio tvarkoje. Ritualas yra forma ir funkcija, struktūra ir reikšmė, pažeidžianti, skaidanti kasdienybės tvarką. Aptariant pagrindines ritualo kaip struktūruoto ir periodiškai besikartojančio veiksmo ypatybes ypač pabrėžiamas jo dramatinis pobūdis, sukeliantis emocinį atsaką ir simboliškumas, telkiantis ambivalentiškas prasmes „*bios* ir *logos* takoskyroje“ (Ricoeur 2000, 72), stabdantis laiką.

Keblumai, su kuriais susiduriama kalbant apie ritualą ir laiką, yra dvejopi. Pirma, nei laikas, nei ritualas tiksliai neapibrėžiami, susiję su transformacijomis, medžiagos ir minties pokyčiais. Ritualai primena retrospektyviai tai, kas jau įvyko ir gali būti tik projekcija, reprezentuodami pradžios normatyvumą kaip pretekstą. Antra, kiekvienas simbolinės sistemos dalyvis gali atlikti daug funkcijų, kurių tik keletas iš tikrųjų yra specifinės, būdingos tik jam. Apie ritualo svarbą suvokiant ir struktūruojant laiką rašė jau ankstyvieji ritualo tyrinėtojai. Arnoldas van Gennepas, Émile Durkheimas tvirtino, kad ritualai ne tik palydi metų, mėnesių, dienų kaitą, bet ją laiduoja, nustato tvarką. Tai funkcinė ritualo reikšmė. Simbolinė ritualo reikšmė siejama su ypatinga laiko patirties steigtimi, kuri skiriasi nuo kasdienio laiko patirties

Šiame straipsnyje ritualas suprantamas kaip teorinis konstruktas, leidžiantis palyginti dvi iš pirmo žvilgsnio priešingas totemizmo ir toteminio kulto apeigų sampratas. Viena jų siejama su Sigmundo Freudo psichoanalize ir veikalu *Totemas ir tabu* (1913), o kita – su Claudio Lévi-Strausso struktūralizmu ir jo studijomis *Totemizmas šiandien* bei *Laukinis mąstymas* (abi pasirodė 1962). Atsižvelgiama į tai, kad afektai,

jutimai ir protas, kiekvienas savaip, primeta tinklus neperžvegiamai sielos ir mąstymo logikos tikrovei. Daugiausia dėmesio bus skirama ciklinio, ritualinio ir istorinio laiko sąveikos ypatumams, taip pat analoginio mąstymo ir pažinimo ribų, prasmės šiuolaikinimo problemoms, atsiskleidžiantiems dviejų autorių koncepcijose.

Santyki su laiku išreiškia prisiminimas, suvokimas, aiškinimas ir modeliavimas. Laiko sąvoka leidžia sieti praeities ir dabarties įvykius, kurti istorijas. *Mus dominis* laiko ypatybė virsti suvokimo ir aiškinimo istorija, atsirandančia iš konfliktų, bendrumų ir panašumų. Freudą ir Lévi-Straussą jungia bendra nuostata, kurią galima pavadinti švietėjiška. Tai siekimas įnešti aiškumo į sferą, kurioje viešpatauja painiava, remiantis prielaida, jog kultūroje egzistuoja tam tikros taisyklės ir dėsniumai, leidžiantys atsitiktinumus, „ekscesus“ įrašyti į loginę priežasčių ir pasekmių grandinę. Mokslininkai tiria žmogų, pasaulį ir totemizmą iš dviejų priešingų pusių: Freudą domina instinktai, potraukiai, afektai. Lévi-Straussas tyrinėja logines mąstymo struktūras, tačiau jų pažinimo kelius suartina dėmesys nesąmonybės ir būtinybės kartoti kategorijoms. Psichoanalizė analizuoja nesąmoningas psichikos apraiškas, jų proveržius, o struktūralizmas siekia aprašyti nesąmoningas mąstymo struktūras, glūdinčias „mokslo apie konkretybę“ klasifikacijose, apčiuopti anapus stebimų praktikų slypinčius nesąmoningus varomuosius mechanizmus. Tačiau Freudui svarbi mintis, jog nesąmonybė „užpildoma“ konkretaus individo ir visos žmonijos vaikystėje, o Lévi-Straussui nesąmonybė nesujusi su konkrečiais individo ir žmonijos raidos etapais.

Abiejų mąstytojų teorijose nesunku išvelgti gamtos (prigimties) ir kultūros opozicijos bei su ja susijusių transformacijų svarbą. Freudas diagnozuoja neišvengiamai stiprėjantį nepasitenkinimą kultūra, kuris susiformuoja dėl neišvengiamos prigimties galios ir prisideda prie gamtos ir kultūros opozicijos nutrynimo. Lévi-Straussas teigia, jog riba, skirianti kultūrą ir gamtą, būtina kaip „bastionas, saugantis nuo primityvaus ir paviršutiniško proto antpuolių“, išnyks tik anapus scenos: „Jeigu vieną dieną gamtos ir kultūros skirtis nublanks, jų suartėjimas įvyks ne toje plotmėje, kurią šiuolaikine kalba pavadintume žmogiškųjų ir gyvulinių reiškinių interfeisu – kitaip tariant, ne tada, kai kurie ne kurie žmogaus elgsenos faktai, pavyzdžiui, agresyvumas, panėšėja, atrodytų į tai, ką stebime ir kitų rūšių elgsenoje. Sugretinimas, jeigu reikės, bus daromas iš kito galo: bus ieškoma, kas yra elementariausio, fundamentaliausio gyvybės mechanizmuose ir kas sudėtingiausio yra žmogiškuose reiškinuose“ (Lévi-Strauss, Éribon 2002, 123).

Laukiniame mąstyme ypatingas etnologų dėmesys žmogaus ir gyvūno tapatumui ir bendrumui vadinamas klaida (Lévi-Strauss 1997, 127). Nusiteikimas „ieškoti sudėtingiausio“, nepraleisti nei vienos detalės, nei vieno skirtumo, užfiksuoto „laukiniame mąstyme“, lemia abiejų knygų, skirtų totemizmui, įtaigą. Ritualai yra ne reakcija į gyvenimą, bet atsakas į mintį. Jų rafinuotumas aiškinamas čiabuvių siekimu nepraleisti nė vienos būtybės, reiškinio ar aspekto, kad būtų išsaugota visatos sąranga ir minties užbaigtumas. Ritualų griežtumas ir tikslumas laikomas nesąmoningo

determinizmo, tikėjimo gimstančiu mokslu išraiška.

Lévi-Straussas prisipažino patyręs iš Freudo, kad net pačius nelogiškiausius reiškinius galima analizuoti racionaliai, anapus matomų dalykų suradus pamatą, į kurį galėtų atsiremti loginis požiūris taškas. Kita vertus, jam nepriimtinas Freudo požiūris į archajiško žmogaus mąstymą kaip į pradinį žinojimo evoliucijos, mokslo ir civilizacijos raidos etapą. Mitinis arba maginis mąstymas Lévi-Straussui yra savarankiška, artikuliuota sistema, lygiagreti mokslo sistemai. Totemizmo kaip archajiškos visuomenės pirmosios socialinės, moralinės, religinės tvarkos, kultūros kilmės sampratai, suformuluotai *Toteme ir tabu*, jis priešina totemizmo kaip metodo, paveldimos klasifikavimo sistemos ir vieno klasifikacijos aspektų arba būdų sampratą, pabrėždamas, jog būtina atskirti toteminę seką nuo genealoginės sekos ir nepainioti dviejų skirtumų sistemos – gamtos ir žmonių. Anot mokslininko, tikrasis *Totemas ir tabu* dar neparašytas, jį rekonstruoti galima išanalizavus jorubų genties mite išsiskleidžiančias pavadinimų ir draudimų struktūrų transformacijas. Toteminėse logikose ryšys svarbesnis už prigimtį, net jei tą ryšį galima postuluoti tik teoriškai, nes praktiškai sistemos atkurti neįmanoma.

Ankstyvosios totemizmo koncepcijos Lévi-Straussui primena savotišką egzorcizmą, tam tikrų mentalinių projekcijų, nesuderinamų su įsakmiu krikščioniškos mąstysenos reikalavimu atskirti žmogų ir gamtą, atmetimą (Левин-Страсс 2008, 32). Ir nors *Totemizmo šiandien* autorius ironiškai pastebi, kad isterijos koncepcijų gausa

ir totemizmo mada pasireiškė vienu metu, XIX a. pabaigoje, Freudas atrodo daug artimesnis jam negu tuometiniams „egzorcistams“, nes suvokia savo „fantastinės“ hipotezės ribas.

Dviprasmiška dviejų koncepcijų sąveika atsiskleidžia ir lyginant Edipo mito interpretacijas. *Toteme ir tabu* Freudas konstruoja, Lévi-Strausso žodžiais tariant, „labai gražų mitą“ apie pirmąją orą ir pirmąjį nusikaltimą (tėvažudystę), kaip šiuolaikinės visuomenės priešistorę, susiedamas skirtingus fenomenus – Darvino pirmąją orą, kurioje nėra vietos totemizmui, ir Robertsono Smitho toteminės puotos, sugrįžtančios aukos forma, teoriją: „Toteminė puota, galbūt pirmoji žmonijos šventė, buvo to įsidėmėtino nusikalstamo veiksmo (tėvažudystės – *B.M.*) pakartojimas ir prisiminimas, nuo kurio prasidėjo socialinė organizacija, moraliniai draudimai ir religija“ (Freud 1989, 439). Iš sūnų nužudžiusių tėvą, suvoktos kaltės kildinami du pagrindiniai totemizmo tabu (incesto ir kanibalizmo), atitinkantys du išstumtus norus, susijusius su Edipo kompleksu. Totemas yra pirmoji tėvo pakaitalo forma, o Dievas – antroji (Freud 1989, 431). Toteminės puotos, šventės, ritualo esmę sudaro iškilmingas draudimų sulaužymas, privalomas „ekscesas“.

Freudo koncepcijoje, grindžiamoje filogenezės ir ontogenezės tapatumo idėja, mitai ir ritualai vaizduoja veiksmus, pasikartojančius individo gyvenime. Neurotiko būtinybė kartoti (Wiederholungszwang) sutampa su kultu ir ritualu, o ritualas patenka į patologijos ir instinktų sritį. Ratas užsidaro. Ritualas reiškia ir Edipo kompleksą, beprotybę, iliuziją,

religijos ištakų rekonstrukciją ir „istorinę tiesą“ – išstumto sugrįžimą. Taigi ritualas siejamas su regresija. Psichoanalitiko užduotis – regresyviais tendencijas paversti progresyviomis.

Lévi-Strausso požiūriu, Freudas klysta, nes sudaiktina totemizmą, susiedamas su konkrečiu turiniu. Freudas priklauso mąstymo istorijai, tačiau kompleksai, sapnai ar psichikos sutrikimai nepaaiškina mito ir ritualo tiesos. Mitiškai nėra tik „iškreipti geisminių fantazijų likučiai“. Jų vertė yra išikę, likučių pavidalu, pažinimo būdai. Freudo Edipo mito interpretacija - dalinis atvejis, dar viena mito versija. Pati psichoanalizė tampa mitu, o psichoanalitikas – šamanu, kurio įtaiga priklauso ne tik nuo jo paties gebėjimų, bet ir konkretaus paciento ar visuomenės valios juo tikėti. Lévi-Strausso manymu, Edipo mitas savo struktūra išreiškia tikėjimo autochtonine žmogaus kilme ir giminystės santykių pervertinimo konfliktą

Totemas nėra tik biologinė esybė. Jis dvilypis – ir organizmas, tam tikra sistema, ir rūšies dalis – sistemos narys, conceptualus įrankis. *Laukiniame mąstyme* pateikiamas įspūdingas totemų sąrašas, susidedantis iš gyvūnų, augalų, pagamintų daiktų: puma, juodasis lokys, kilnūs erelis, jauniklis elnias, varlė, cukrašvendrė, virtos mėsos kaulas, grybas, skusta galva... Siekdamas maksimaliai atskleisti savo sampratą, Lévi-Straussas totemu pavadina kiekvieno šiuolaikinio individo asmenybę, kuri yra jo esybės (signifikato) signifikantas.

Kita vertus, klasifikacijų sistemos leidžia integruoti istoriją. Mokslininkas mato čiabuvius, kurie nesislepia nuo isto-

rijos, gyvena joje, tačiau savo gyvenimą organizuoja pagal mitines struktūras. Mito ir ritualo sistemos leidžia apimti sritis nuo metereologijos (sausros ir liūčių sezonai – du metų laikai) iki socialinio ir religinio gyvenimo. Sinchronija – mito ir ritualo laikas – persmelkia ir seką, ir diachroniją. Sinchronijos ir diachronijos susidūrimą Lévi-Straussas analizuoja, remdamasis apeigomis. Istorinės, arba atminties, apeigos atkuria „svajonių amžių“, herojus ir jų darbus. Gedulo apeigose išvelgiamas priešingas veiksmas: protėviais paverčiami mirusieji (Lévi-Strauss 1997, 266). Pirmuoju atveju iš praeities kryptama į dabartį, antruoju – iš praeities į praeitį. Schemoje dabartis – praeitis čuringa, vienas toteminį protėvį įkūnijančių totemų, atlieka mitinio laiko sugražinimo funkciją, kompensuoja nuskurdintą diachroninę dimensiją, „sutaiko empirinę individualciją su mitine maišatimi“ (*ten pat*, 268). Archajinio žmogaus mąstysena aprėpia sinchroniją ir diachroniją, individualumą ir bendrumą. Individo patirtis pritaikoma abstrakčiam protėviui, kuris tokiu būdu individualizuojamas.

Lévi-Straussas mini apeigose dalyvaujančio žmogaus beasmeniškumą, kai maginis vyksmas dalyviui atrodo tarsi stebimas iš šalies, kylantis iš išorės. Beasmeniškumas papildomas svarstymais apie dangiškosios ir žemiškosios plotmės lygiagretumą. Antropologas pavadina jas pradine ir išvestine eilėmis. Pradinė eilė egzistuoja diachroninėje plotmėje gyvūnų ir augalų rūšyse šalia žmogiškosios eilės. Abi eilės egzistuoja laike, tačiau jų ritmas nelaikinis. Šių eilių koegzistavimas priverčia istoriją paklusti sistemai. Dangaus ir

žemės opozicija išplečiama kitomis opozicijomis, kurios išsidėsto horizontaliai. Perėjimą nuo gamtos prie kultūros, dėl kurio nutrūksta komunikacija tarp žemiškosios ir dangiškosios sferos, kompensuoja mitologija. Totemas (konkretus dalykas, daiktas, turintis simbolinę prasmę) atlieka mediatoriaus funkciją. Fundamentalus simbolinė sistema pagrįsto aukojimo ritualo principas yra substitucija: vieną auką galima pakeisti kita, pavyzdžiui, vietoj jaučio gali būti aukojamas agurkas, bet ne atvirksčiai. Taip pat lygiagrečiai gyvuoja „karštos“ ir „šaltos“ visuomenės. „Karštos“ visuomenės stengiasi įsisavinti istoriją, o „šaltos“, archajinės, „vos ne automatiškai“ naikina istorijos poveikį.

Laukinio mąstymo čiabuvis apsaugo nuo istorijos absurdiškumo klasifikuodamas, įvardindamas kiekvieną augalą ir gyvūną. Nuolat pereidamas iš netvarkos (chaoso) į tvarką (kosmosą), jis užsitikrina saugumą gamtos ir istorijos pasauliuose. Antra vertus, kruopštumas, išradingumas, detalumas ir pastabumas būdingas Lévi-Strausso tyrinėjimams. Siekis sukurti sistemą, jungiančią linijinio ir ciklinio laiko sampratą, akivaizdus *Mitologikų* struktūroje. Visus keturis tomus sieja gamtos ir kultūros opozicija. Pirmajame tome *Žalia ir virta* vyrauja jutimų logika: šviežia / supuvę, skrudinta / troškinta, sausa / šlapia ir pan. Žalią maistą ėda gyvūnai, virtą maistą valgo žmogus. Antrajame tome *Nuo medaus iki pelenų* svarbesnė formos reikšmė. Čia svarbi šiaurės / pietų, vidaus / išorės, tuščio / pilno skirtis. Trečiasis tomas *Užstalės manierų kilmė* pasakoja apie jau „išikūrusio“ kultūroje žmogaus elgesio būdus. Paskutinis tomas *Nuogas žmo-*

gus vėl sugrąžina į pradžią, nes nuogas kultūros atžvilgiu reiškia tą patį, ką žalias (maistas) gamtos atžvilgiu. Mąstymo ir aiškinimo sklaida pakartoja ritualui būdingą cikliškumą.

Žmogiškojo pažinimo procesas yra uždara sistema. Idėjų ir elgsenų visuma atsiskleidžia kaip turintį vieną simbolinį kūną, kurį sudaro stebėjimo, išiklausymo ir suvokimo operacijos. Freudas, kaupdamas ir siedamas psichinius, fizinius, socialinius, religinius, mentalinius procesus, operuoja žodyno, sapnininko metafora bei išstūmimo, sutirštinimo kategorijomis. Lévi-Straussui svarbesnės struktūros ir transformacijų sąvokos. Freudas pabrėžia nulemtumo faktorių. Vieną kartą Edipo tragedijoje atsiskleidusi likimo formulė kartojama visais laikais: trauma – gynybinė reakcija – išstūmimas – latentinis periodas – išstumto sugrįžimas. Pirminis įvykis (nusikaltimas) laikomas integraliu istorijos momentu.

Tačiau Freudų mąstyme išvelgiama ir kita tendencija, vaizduojanti istoriją kaip linijinį procesą – nuo barbarybės į civilizaciją, nuo nusikaltėlio link humanisto, puoselėjančio viltį, jog karai, neurozės ir revoliucijos tėra laikina, nors ir pasikartojanti, kliūtis progresui. Ši esminė dviejų laiko ir istorijos vaizdinių priešara pasireiškia požiūryje į atmintį. Freudas atkreipia dėmesį į tai, kad jo pacientai kenčia dėl prisiminimų. Praeities galia žavi ir baugina. Psichanalizės veiksmas išsidėsto tarp natūralios būtinybės kartoti ir priverstinio, primetamo analitiko: ligonis turi prisiminti, pakartoti trauminius tolimos praeities įvykius ir juos pamiršti. Užmarštis yra veiksmas. Lemianti žmogaus raidą transformacija at-

keliami iš praeities į dabartį, į individualią nesąmonybę. Tradicija virsta išstumtos medžiagos ekvivalentu individo sieloje, o istorija - uždara sistema, vengiančia utopijų ir eschatologijų. Viename paskutiniųjų savo veikalų *Baigtinė ir begalinė analizė* (1937) Freudas pastebėjo, jog apie terapijos proceso baigtinumą galima kalbėti tik teoriškai.

Lévi-Straussas istorijos kritiką sieja su pirminės darnos pažeidimu, entropija. Pasiūpinti istorijai galima ją ignoruojant, teigiant, jog istorija mažiau svarbi negu neistorinė universalinė mąstymo prigimtis. Rituų ir mitų struktūros yra pastovios, transformacijos vyksta sistemos viduje. Tai leidžia atstatyti pusiausvyrą tarp rung-

tyniaujančių pusių, jas suburti. Tuo tarpu „civilizuotame“ žaidime svarbiausias jo pabaigoje išryškėjantis skirtumas tarp žaidėjų.

Tyrėjas dalyvauja ritualiniuose simboliuose kalbos mainuose, siekdamas tapti jų dalimi, kiekvieną tradicinę kategoriją apmąstyti iš naujo. Jo perspektyva ir interesai neleidžia suvokti vyksmo objektyviai. Simboliškumas pranoksta duotį, reikšmės – objektus. Suvokiančiojo ir to, kas suvokiama, praeities ir dabarties tapatumas yra siekiamybė, bet ne faktas. Ritualas ir istorija, suprantama kaip tekstas, virsta istorijomis, praranda linijškumą ir atveria sudėtingą įvairių diskursų sąveiką.

LITERATŪRA

Bell 1992 – Bell C., *Ritual Theory, Ritual Practice*, Oxford: Oxford University Press, 1992.

Bell 2007 – Bell C. (Ed.), *Teaching Ritual*, Oxford, Oxford University Press, 2007.

Freud 1989 – Freud S., *Totem und Tabu* // Fragen der Gesellschaft, Ursprünge der Religion. Freud-Studienausgabe, Bd.IX, Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1989.

Lévi-Strauss, Éribon 2002 – Lévi-Strauss C., Éribon D., *Iš arti ir iš toli*, Vilnius: Baltos lankos, 2002 (iš prancūzų kalbos vertė Marius Daškus).

Lévi-Strauss 1997 – Lévi-Strauss C., *Laukinis*

mąstymas, Vilnius: Baltos lankos, 1997 (iš prancūzų kalbos vertė Marius Daškus).

Леви-Стросс 2008 – Леви-Стросс К., *Тотемизм сегодня. Неприрученная мысль*, Москва: Академический проект, 2008.

Rappoport 1999 – Rappoport R. A., *Ritual and Religion in the Making of Humanity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Ricoeur 2000 – Ricoeur P., *Interpretacijos teorija: diskursas ir reikšmės perteklius*, Vilnius: Baltos lankos, 2000 (iš anglų kalbos vertė Rasa Kalinauskaitė, Gintautė Lidžiuvienė).

ВРЕМЯ В РИТУАЛЕ

Бируте Мержвинскайте

Р е з ю м е

В статье ритуал рассматривается как аналитическая категория, теоретический конструкт, позволяющий сопоставить два разных воззрения на ритуал: психоаналитическое понимание Зигмунда Фрейда и структуралистское Клода Леви-Стросса. Основное внимание уделяется взаимоотношению теории тотемических ритуалов, во-первых, с концепцией истории, во-вторых, соотношению ритуала с аналогичным мышле-

нием и проблемой границ познания. В *Тотеме и табу* Фрейда история раскрывается и как линейный, эволюционный процесс, связанный с этическими и психологическими предпосылками, выполняющими контролирующую функцию, и как повторяющееся возвращение к началу (первому преступлению, раскаянию и искуплению). В *Тотемизме сегодня* и *Первобытном мышлении* К. Леви-Стросса проводится мысль о не-

обходимости восполнить историю этнологией, исследующей бессознательные начала и логику «неприрученного» мышления. Исследования истории разума подразумевают необходимость повторяющегося обращения к первоначальному по-

рядку мышления, сохраненного в «холодных» обществах. Наделив психоаналитика ролью шамана, а структуралиста – ролью психоаналитика, можно увидеть точки пересечения теорий, с первого взгляда, противоположных.

Получено: 2009, октябрь

Принято: 2009, ноябрь

Адрес автора:

Вильнюсский университет

Центр семиотики и теории литературы

им. А.Ж. Греймаса

ул. Университето 5

01513 Вильнюс

E mail: birute.merzviniskyte@ flf.vu.lt